

Qorqudşünaslıq: axtarırlar, aşkarlamalar

Ramazan OAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6422-0423>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.4.3>

TÜRK EPİK SEMİOSFERİNDƏ DƏLİLİKDƏN SUVERENLİYƏ: LİMİNALLIQ, SİYASİ-TEOLOGİYA VƏ EPİK LEGİTİMLİK ARXETİPLƏRİ

Açar sözlər: türk epik düşüncəsi, dəlilik fenemeni, Dədə Qorqud, Dəli Domrul, Dəli Dönməz, Salur Qazan, alp, xaqan, epik legitimlik, siyasi mif, suverenlik

РЕЗЮМЕ

ОТ БЕЗУМИЯ К СУВЕРЕНИТЕТУ В ТЮРКСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ СЕМИОСФЕРЕ: ЛИМИНАЛЬНОСТЬ, ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОЛОГИЯ И АРХЕТИПЫ ЭПИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМНОСТИ

Настоящая статья посвящена исследованию феномена «безумия» в тюркском эпическом мышлении в мифологическом, семиотическом и идеологическом контексте. Понятие безумия рассматривается не как психическая или социальная аномалия, а как архетип перехода, трансформации и легитимации власти. Основным материалом исследования является эпический корпус «Книга Деде Коркута».

В статье доказывается, что героическая модель в тюркской эпической традиции носит динамический характер и развивается по типологической линии «Безумец – Алп – Каган». Данная линия отражает последовательный переход от архаического шаманского мировоззрения к исламизированной этической системе и далее — к суверенной политической власти. Образ Дели Домрула интерпретируется как фигура метафизического перехода, тогда как Салур Казан рассматривается как идеальный тип эпического суверенитета.

Вводится и обосновывается понятие «эпической легитимности», анализируемое в контексте политического мифа. Устанавливается, что легитимность власти в тюркском эпическом мышлении основывается не на юридических или рациональных принципах, а на мифологических, сакральных и символических механизмах. В этом смысле эпос «Деде Коркут» выступает как корпус политического мифа, формирующий ранние модели тюркского политического сознания.

Сделан вывод о том, что безумие функционирует как исходная хаотическая энергия, алп — как её социальная форма, а каган — как политико-сакральная кульминация. Тем самым тюркская эпическая традиция интерпретируется как фундаментальная система мифологического обоснования власти и государственности.

Ключевые слова: тюркское эпическое мышление, феномен безумия, Деде Коркут, Дели Домрул, Дели Дёнмез, Салур Казан, альп (эпический герой-воин), каган, эпическая легитимность, политический миф, суверенитет.

SUMMARY

FROM MADNESS TO SOVEREIGNTY IN THE TURKIC EPIC SEMIOSPHERE: LIMINALITY, POLITICAL THEOLOGY, AND ARCHETYPES OF EPIC LEGITIMACY

This article explores the phenomenon of “madness” in Turkic epic thought from mythological, semiotic, and ideological perspectives. Madness is interpreted not as a psychological disorder or social deviation, but as an archetype of transition, transformation, and political legitimation. The primary material of the study is the epic corpus of *The Book of Dede Korkut*.

The article demonstrates that the heroic model in Turkic epic tradition is dynamic and develops along the typological line of “Madman – Alp (Hero) – Khagan”. This line reflects a gradual ideological transformation from an archaic shamanistic worldview to an Islamized ethical system and ultimately to sovereign political authority. The figure of Deli Dumrul is analyzed as a symbol of metaphysical transition, while Salur Kazan represents the ideal type of epic sovereignty.

The concept of “epic legitimacy” is introduced and analyzed within the framework of political myth. It is argued that legitimacy in Turkic epic thought is grounded not in legal or rational principles, but in mythological, sacred, and symbolic mechanisms. From this perspective, *The Book of Dede Korkut* functions not merely as a literary text, but as a corpus of political myth encoding the foundational structures of Turkic political consciousness.

The findings suggest that madness constitutes the primordial chaotic energy, the alp embodies its social form, and the khagan represents its political-sacral culmination. Thus, Turkic epic culture is interpreted as a fundamental mythological system underlying sovereignty and state ideology.

Keywords: Turkic epic thinking, the phenomenon of madness, Dede Korkut, Deli Dumrul, Deli Donmez, Salur Kazan, alp (epic warrior-hero), khagan, epic legitimacy, political myth, sovereignty.

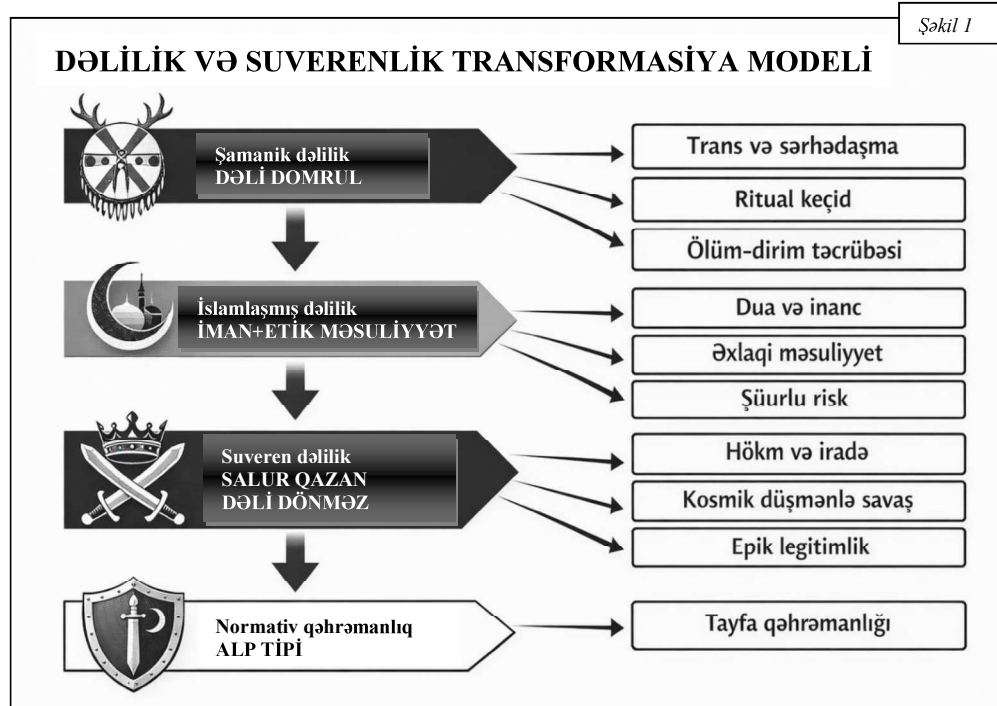
Giriş. Türk epik ənənəsində “dəlililik” anlayışı gündəlik psixoloji mənada anomaliya və ya sosial davranış pozuntusu kimi deyil, mədəniyyətin dərin qatlarına işləyən keçid, transformasiya və legitimləşmə mexanizmi kimi təzahür edir. Epik mətndə “dəli” fiquru, bir tərəfdən normativ sosial nizamın sərhədlərini pozan “kənarda qalma” statusunu daşıyır, digər tərəfdən isə məhz həmin pozuntu vasitəsilə yeni normanın yaranmasına xidmət edən struktur funksiyasını işə salır. Bu baxımdan “dəlililik” türk epik düşüncəsində təsadüfi xarakter xüsusiyyəti deyil; o, arxaik dünyanın semantik kodlarını, şamanik təşəbbüs məntiqini, islamlaşma mərhələsində etik reinterpretasiya mexanizmini və nəhayət, suverenlik aktında qərar-hökm-bərpa xəttini birləşdirən arxetipik enerji kimi çıxış edir.

Məqalənin əsas problemi belə formullaşdırıla bilər: Türk epik sistemində dəlililik necə olur ki, şamanik trans və liminal “sərhəd rejimi” kimi başlayıb, islamlaşmış etik məsuliyyət qatında yenidən yazılır və suverenlik mərhələsində “istisna anında qərar” (hökm) funksiyasına çevrilərək epik legitimliyi yaradan aparıcı mexanizmə dönür?

Bu sualın cavabı həm epik poetikanın daxili strukturunu anlamaq, həm də türk siyasi-mədəni təfəkküründə hakimiyyətin sakrallaşdırılması və kollektiv yaddaşda normaya çevrilməsi prosesini izah etmək üçün əhəmiyyətlidir. Çünki epik mətnlər təkcə narrativ-estetik obyekt deyil; onlar eyni zamanda kollektiv identikli-

yin qurulduğu, “dost-düşmən”, “içəri-çöl”, “nizam-xaos” kimi qarşıdurmaların kodlaşdırıldığı ideoloji semantik sistemlərdir.

Bu tədqiqatın obyektı türk epik korpusunda “dəli” tipinin funksional-semantik təzahürləridir; predmeti isə həmin tipin dəlilik → alp qəhrəmanlığı → suveren hökm xətti üzrə dəyişən statusu və bunun epik legitimliyə təsiridir. Məqalənin məqsədi “Dəlilik və suverenlik transformasiya modeli” (Bax: *şəkil 1*) əsasında dəlilik fenomenini ardıcıl mərhələlər kimi göstərməkdir:

- Arxaik/şamanik dölilik (liminal status və metafizik təmas),
- İslamlaşmış dölilik (dua-iman-etik məsuliyyətlə yenidən çərçivələnmə),
- Suveren dölilik (istisna vəziyyətində qərar, hökm və nizamın bərpası).

Məqsədə çatmaq üçün tədqiqat qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- a) Arxaik mədəniyyətlərdə döliliyin “patologiya” deyil, sərhəd rejimi kimi işləməsini və bu mexanizmin keçid ritualları məntiqi ilə əlaqəsini göstərmək;
- b) “Dədə Qorqud” materialında Dəli Domrul epizodunu “ölüm-dirim”, metafizik dialoq və liminal transformasiya kontekstində şərh etmək;
- c) Eyni korpusda Salur Qazan (Dəli Dönməz) xəttini yalnız igidlik deyil, ideoloji liderlik və suveren qərar funksiyası kimi oxumaq;
- d) Günbəd nüsxəsi variant korpusunda semantik sərhədlərin genişləndirdiyini nəzərə alaraq, islamlaşma qatının güclənmə formalarını tipoloji baxımdan dəyərləndirmək;

e) Əldə edilən nəticələri ümumtürk tipologiyası səviyyəsində “Dəli–Alp–Xaqan” ardıcılığı kimi konseptuallaşdırmaq.

Metodoloji baxımdan məqalə bir neçə nəzəri xətti birləşdirir. *Birincisi*, antropoloji-ritual yanaşma (keçid ritualları və liminallıq) dəliliyin məndaxili rolunu “ayrılma-liminal mərhələ–reintegrasiya” sxemi üzərindən izah etməyə imkan verir. *İkincisi*, mifoloji və şamanizm tədqiqatı dəlilik fenomeninin arxaik təşəbbüs və “ölüm-dirim” semantikasi ilə bağlılığını açır. *Üçüncüsü*, semiotik yanaşma epik mətni “işarələr məkanı” kimi götürərək “dəli” fiqurunun semiosferdə sərhəd mexanizmi kimi (içəri ilə çöl arasında vasitəçilik funksiyası) rolunu izah edir. *Dör-düncüsü*, siyasi-teoloji yanaşma suverenlik anlayışını “istisna” və “qaydanın dayandırılması” (*rule’s suspension*) kimi kateqoriyalarla əlaqələndirərək, epik liderlik aktının yalnız hərbi qələbə yox, nizamın ontoloji-siyasi bərpası olduğunu göstərməyə şərait yaradır. Nəhayət, sinergetik perspektiv epik sistemi statik deyil, xaos-nizam keçidləri üzərində işləyən dinamik struktur kimi oxumağa yardım edir: “dəli” fiquru bu dinamikada tez-tez bifurkasiya nöqtəsini işə salan “tetik” rolunu oynayır. Bu məsələlərə bizdən əvvəl araşdıran tədqiqatçıların, xüsusilə prof. Seyfəddin Rzasoyun konsepsiyasına ayrıca məqalə həsr etdiyimizdən, burada toxunmayacağıq.

Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, “dəlilik” fenomenunu anlayışı türk epik düşüncəsində ayrıca psixoloji etiket kimi deyil, arxetipik transformasiya mexanizmi kimi semiotik və sinergetik prizmadan sistemləşdirilir və suverenlik problemi ilə bir konseptual çərçivədə birləşdirilir. Burada Dəli Domrul xətti yalnız “imanla nəticələnən hekayə” kimi yox, epik sistemin arxaik enerjisini islamlaşmış etik mənə ilə yenidən kodlaşdıran keçid modeli kimi; Salur Qazan (Dəli Dönməz) isə yalnız qəhrəman deyil, “istisna anında qərar” verən və epik legitimliyi təmin edən suveren fiqur kimi şərh edilir.

Struktur baxımından məqalə üç bölmədə qurulmuşdur. *Birinci bölmə* dəliliyin arxaik mənşəyini və funksiyasını izah edir: dəlilik burada patologiya deyil, sərhəd statusu, trans və metafizik təmas mexanizmidir; semiotik çərçivədə “dəli” mədəniyyətin içəri-çöl sərhədində yol göstərən keçid fiquru kimi təsvir olunur. *İkinci bölmə* “şaman-qəhrəman” modelini məndaxili təhlillə açır və Dəli Domrul epizodunda Əzrail ilə qarşılaşmanı “keçid qapısı” olaraq götürərək arxaik ölüm-dirim sxeminin islamlaşmış etik nəticə ilə necə birləşdiyini göstərir. *Üçüncü bölmə* Salur Qazan xəttində “suveren dəlilik” anlayışını əsaslandırır: istisna vəziyyəti, hökm və iradə, kosmik düşmənlə savaq motivləri epik legitimliyi yaradan siyasi-metafizik mexanizm kimi təhlil edilir; həmçinin Günbəd nüsxəsi korpusunun semantik xəritəsini necə genişləndirdiyi tipoloji baxımdan qiymətləndirilir.

Beləliklə, məqalə türk epik düşüncəsində dəliliyin “kənara çıxma” kimi başlayıb “qanunlaşdırma”ya qədər gedən yolunu izləyərək göstərir ki, epik sistemdə dəlilik çox vaxt yeni nizamın doğulduğu yerdə görünür: dəlilik xaosu çağırır, xaosun içində nizamın bərpa mexanizmini işə salır. Bu baxış dəlilik fenomenini

həm epik poetikanın daxili strukturunda, həm də türk dövlətçilik və hakimiyyət təsəvvürlərinin arxetipik qatında eyni konseptual xətt üzrə oxumağa imkan verir.

TÜRK EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ DƏLİLİK VƏ SUVERENLİK

ARXETİPİ

1) Dəlilik anlayışının arxaik mənşəyi (arxetip və funksiya).

1.1. “Dəlilik” arxaik mədəniyyətdə patalogiya yox, sərhəd rejimidir. Arxaik epik sistemdə “dəli” fiquru çox vaxt normadan çıxma (sosial nizamdan “kənara atılma”), liminal status (keçid məkanı), metafizik təmas (ölüm, ruhlar, qadağa), və nəticədə yenidən-quruluş (qayıdış / legitimləşmə) funksiyalarını daşıyır.

Arnold van Gennepin “rites of separation, transition rites, and rites of incorporation” – yəni “ayrılma, keçid (liminal) və reintegrasiya” üçlü strukturunu meydana atır: “The notion that an individual’s life consists of a series of transitions... involving rituals of separation, liminality, and incorporation...” Azərbaycan dilinə tərcüməsi: “İnsanın həyatı bir sıra keçidlərdən – ayrılma, liminal (aralıq) və reintegrasiya mərasimləri vasitəsilə təşkil olunur...” Bu ifadələr “The Rites of Passage” kitabının ingilisdilli (1960 Chicago) nəşrindəki əsas tezlərdən biridir və əsərin struktur modelini xülasə edir.

Arnold van Gennepin üç alt-kateqoriyasının nəzəri şərhə. O, bu üç mərhələni “rites of passage” (keçid mərasimləri) kimi verir və iddia edir ki, bütün mədəniyyətlərdə status dəyişiklikləri bu üç mərhələnin ardıcılığı ilə baş verir. Bu üç mərhələ struktur baxımdan aşağıdakı kimi işləyir:

A) Ayrılma mərasimləri (rites of separation / preliminal rites). Bu mərhələdə subyekt – fərd və ya qrup – köhnə sosial statusdan ayrılır: Sosial qrupdan fiziki və simvolik ayırma baş verir. Köhnə status “simvolik şəkildə ölüdür”. Adətən bu mərhələ ritualla müşayiət olunur – geyim dəyişməsi, adın çəkilməməsi, əvvəlki davranış qaydalarından imtina və s. Bu mərhələ mədəni sistemin “ayrılma” funksiyasıdır: köhnə identiklik pozulur və subyekt “statusdan kənar” vəziyyətə gətirilir. Turner bunu “preliminal” kimi adlandırır (Latin dilində *pre-limen*, yəni “sərhəddən əvvəl”).

B) Keçid (liminal) mərasimləri (transition rites / liminality). Bu, ən kritik mərhələdir — subyekt artıq əvvəlki statusda deyil, lakin yeni statusda da deyil. Orta vəziyyətdədir: Sosial və mədəni strukturlar müvəqqəti dayandırılır, qərarvermə, sınaq, “statusun eşiği, daxili və çözü” kimi hallarla üz-üzə gəlmə olur, bəzən bu vəziyyət “betwixt and between” (aralıq vəziyyət də) adlanır. Van Gennep bu mərhələni rituallardakı “aralıq (liminal)” vəziyyət kimi müəyyənləşdirir. Turner isə liminal fazanın xüsusiyyətlərini daha da detallandırır: bu mərhələdə norma müvəqqəti zəifləyir və subyekt “statusdan kənar” şəraitdə müəyyən sınaqlarla üzləşir — bu, sosial və ontoloji “təkrar doğuş”un mərkəzi momentidir.

C) Yenidən daxilolma / inkorporasiya mərasimləri (rites of incorporation / postliminal rites). Bu mərhələdə subyekt yeni sosial statusa daxil olur. Yeni ad, hüquqlar və məsuliyyətlər verilir; cəmiyyət tərəfindən rəsmi tanınma baş verir

(məs., ad alma, nikah mərasimi, igid adı alma). Burada ritual artıq yenidən sabitlik yaradır: sistem köhnə statusu defragment edib yenisini formalaşdırır. Bu mərhələ ritualın son hissəsidir, yəni “reintegrasiya”dır.

Van Gennep özü bu üç mərhələni çox universal struktur kimi görürdü: doğuş, yetişmə, evlilik, ölüm kimi bütün əsas sosial keçidlər bu ardıcılıqla təşkil oluna bilər. Bu struktur təkcə fərdin həyatının mərhələlərini deyil, həm də ictimai və mədəni sistemin davamlı funksionallığını təmin edir: normanın pozulması ilə yenidən nizamın qurulması arasında sistemin dayanıqlığı qorunur.

Beləliklə, Van Gennepin üç mərhələ modeli aşağıdakı mühüm nəzəri nəticələri verir:

1. Ritualın funksionallığı — ritualar cəmiyyətin struktur dəyişikliklərini idarə edir.

2. Statusun sosial konstruksiyası — rituallardakı mərhələlər insanların kimliklərini yenidən qurur.

3. Liminallıq — bu, subyektin sosial identitetini yenidən formalaşdırdığı “aralıq zonadır”, burada “öz” və “yad” qarşılaşır.

Van Gennep bu üç mərhələni təsvir etməklə müasir antropologiyanın ritual nəzəriyyəsinin əsasını qoydu və bir çox sonrakı nəzəriyyələrin (Turner, Douglas və s.) inkişafına təkan verdi.

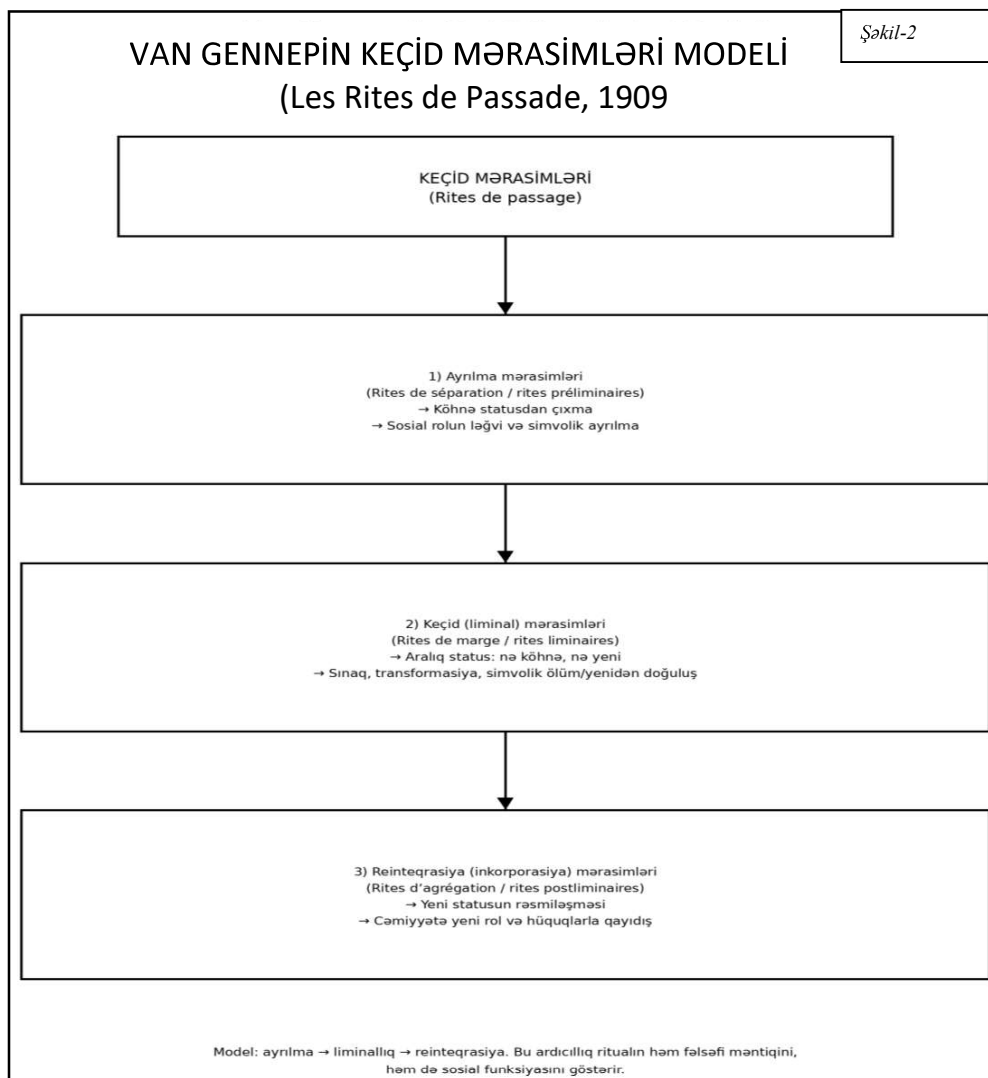
Nəticə etibarilə Arnold van Gennep “rites of passage” konsepsiyasında ictimai status dəyişikliklərini üç ardıcıl mərhələ ilə təsvir edir: ayrılma mərasimləri (rites of separation), liminal/keçid mərasimləri (transition rites) və yenidən daxil olma mərasimləri (rites of incorporation) — rituallardakı struktur bu ardıcılıqla işləyir və sosial statusun kosmik-ritual nizamla dəyişməsinə təmin edir (Chicago: University of Chicago Press, 1960).

Fransızca orijinal mətn kimi aşağıdakı ifadə əsərin girişində və ya ilkin fəsilələrindən birində yerləşir və ritualların üç növünü fərqləndirir (tərcümə edilmişə yaxın surətdə): “Je propose en conséquence de nommer rites préliminaires les rites de séparation du monde antérieur, rites liminaires les rites exécutés pendant le stade de marge, et rites postliminaires les rites d’agrégation au monde nouveau.” Mənbə: *Arnold van Gennep, Les rites de passage*, première édition originale, Paris 1909 (réimpression Picard 1981).

Azərbaycan dilinə dəqiq tərcüməsi: “Bu səbəbdən əvvəlki dünyadan ayrılma mərasimlərini “rituallardan ayrılma” (rites préliminaires), aralıq mərhələdə icra olunanları “liminal rituallar” (rites liminaires), yeni dünyaya qoşulma mərasimlərini isə “rituallardan inkorporasiya” (rites postliminaires) adlandırmağı təklif edirəm.”

Üç terminin fransızcadakı əsas qarşılıqları belədir:

- rites de séparation / rites préliminaires – ayrılma (preliminal) mərasimləri
- rites de marge / rites liminaires – liminal (aralıq/keçid) mərasimləri

Şəkil-2

• rites d'agrégation / rites postliminaires – reintegrasiya (inkorporasiya) mərasimləri

Van Gennep bu struktural üçlük modeli mədəni sistemdə status dəyişməsini idarə edən universal ritm kimi görür. Onun nəzəriyyəsinə görə, birinci, ayrılma ritləridir (rites de séparation / rites préliminaires). Subyekt əvvəlki statusdan simvolik olaraq çıxarılır. Sosial rollar, adlar və normativ çərçivə bu mərhələdə “müvəqqəti dayandırılır”. Bu o deməkdir ki, fərd artıq əvvəlki sosial statusda deyil, lakin hələ yeniyə daxil olmamışdır.

İkinci, liminal ritləridir (rites de marge / rites liminaires). Bu mərhələ “sərhəd” və “aralıq zonası”dır. Fərd yenidən doğulma, dəyişmə, imtahan və transfor-

masiya mərhələsində olur. Normativ məntiq müvəqqəti pozulur; bu, Victor Turner tərəfindən sonradan “liminallıq” kimi spesifik terminləşdirilmişdir.

Üçüncü, inkorporasiya ritləridir (rites d’agrégation / rites postliminaires). Yeni status sistem tərəfindən rəsmiləşdirilir. Sosial yenidən qəbul və legitimləşdirmə mərasimi baş verir. Bu mərhələ identikliyin “yenidən sabitləşməsi”ni təmin edir.

Bu üç mərhələ modeli Van Gennep üçün tək-cə “ritual növlərinin təsnifatı” deyil, həm də mədəni mənə və sosial nəzəri struktur deməkdir. O, ritualları təsadüfi sosial adətlər kimi yox, statuslararası keçidləri nizama salan universal mexanizm kimi qəbul edir.

Bu model ritualların sosial funksiyasını, identic-lik dəyişməsinin mexanikasını, şüuraltı və struktur səviyyədə “keçid effektini” aydın şəkildə göstərir.

Aşağıdakı diaqram (Şəkil 2) Van Gennepin üç mərhələsini sadə struktur şəklində göstərir və həm ritualın fəlsəfi ardıcılığını, həm də sosial funksiyaları eyni anda ortaya qoyur.

Van Gennepin bu üçalt kateqoriya modelinə dair təsviri irəli antropoloji ritual nəzəriyyənin əsasını təşkil edir.

Aşağıda Victor Turner və Mary Douglasın Van Gennepdən sonra ritual nəzəriyyəyə verdiyi konseptual töhfələri sitatlarla, elmi mənbə və səhifə istinadları ilə təqdim edirəm.

1) Liminality və Communitas haqqında. Victor Turner *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* əsərində liminalite (aralıq/keçid mərhələsi) anlayışını Van Gennepdən götürərək genişləndirir və onu ritual proseslərin mədəni struktur-antistruktur dialektikasının mərkəzi kimi təqdim edir: Belə ki, Turner Van Gennep-in keçid mərasimlərindəki liminal mərhələ anlayışını daha ümumi bir səviyyəyə genişləndirir... əvvəllər sosial mühafizəkarlığın “qalıq orqanları” kimi qəbul edilən rituallar artıq sosial dəyişmənin yarana bildiyi və sosial praktikaya daxil edilərək mənimsənilməyi sahələr (arenalar) kimi qiymətləndirilir

Turner liminaliteni Van Gennepdən götürərək onu ritualın “antistruktur” aspekti (struktura əks mərhələ) kimi oxuyub. Bu mərhələ normal sosial rolların keçiciliklə dayandırıldığı, communitas (bərabərlik və kollektiv birlik vəziyyəti) kimi emosional bir sahənin meydana gəldiyi bir zonadır.

2) Mary Douglas – “Purity and Danger” və simvolik sərhədlər. Mary Douglasın *“Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo”* əsəri antropologiyada ritualın simvolik mənə sistemi çərçivəsində fırlanan ən nüfuzlu işlərdən biridir. O, məşhur antropoloji tezisini belə ümumiləşdirir: “dirt is matter out of place” — (kirlilik yerindən kənar maddədir). Bu ifadə ritual simvolizminin sərhədlərin qorunması və mədəni təsnifat sistemləri baxımından anlaşılmasının qarantıdır: “kirlilik” yalnız təmizliklə deyil, mədəni sərhəd pozuntusu ilə bağlıdır.

Douglas ritual konsepsiyasını “Legion of sacred boundaries” kontekstində oxuyur: rituallar yalnız “maddi” deyil, simvolik sərhəd problemlərini idarə edən

mədəni mexanizmlərdir. “Kirlilik” antropoloji olaraq “yerindən kənarlıq” deməkdir və bu, ritual normasının mədəni səviyyədə necə qorunduğunu təsvir edir.

Beləliklə, Turner, liminalite anlayışını ritual proseslərin dinamik mərkəzi kimi genişləndirərək onu mədəni strukturun özünün transformasiya mexanizmi səviyyəsinə qaldırır. O, liminality daxilindəki “antistruktur” fenomenini sistemin sosial sabitliyini və yenilənməsini təmin edən metariya aləti kimi oxuyur (bu, ən azı, adlandırılmışdır: liminalitas və communitas). Turnerin bu konsepsiyası bugünkü antropologiyada ritualın funksional-struktural analizini başqa bir mərhələyə qaldırdı və ritual–sosial dəyişmə modelini formalaşdırdı.

Mary Douglasin işləri ritual haqqında simvolik antropologiya sahəsinə əsaslanır. Onun “kirlilik”ə dair analizi göstərir ki, ritual norma yalnız fiziki təmizlik qaydaları deyil, mədəni sərhədlərin qorunmasına xidmət edən xüsusiyyətdir. Bu düşüncə antropologiyada ritualın yalnız performativ təsirini yox, kognitiv təsnifat sistemi kimi rolunu vurğulayır və onun mədəni sinifləndirmə ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir.

Şamanik matrisa: trans, ölüm-dirim sxemi. Şamanik modeldə “dəli”lik trans və “özü-özünü aşma” texnikası kimi çıxış edir. Eliade şamanik təşəbbüsün nüvəsində ritual ölüm və dirilmə sxeminin dayandığını vurğulayır və bunu “death and resurrection of the candidate” kimi ümumiləşdirir. Bu, sxeminizdəki “Trans və sərhədəşmə / Ritual keçid / Ölüm-dirim təcrübəsi” bloklarının arxaik semantik bazasıdır.

Semiotik çərçivə. Mədəniyyət burada “işarələr məkanı” kimi işləyir: Lotman semiosferi “semiotic space necessary for the existence and functioning of languages” kimi müəyyənləşdirir (mədəniyyətin bütün kodları bir məkan daxilində qarşılıqlı işləyir). Epik “dəli” fiquru həmin semiosferdə sərhəd fiqurudur: “içəri” (qanun/normativ) ilə “çöl” (xaos/ruhlar/ölüm) arasında tərcümə edən vasitəçi.

Şaman–qəhrəman modeli (Şəkil 1-dəki sxemin 1-ci mərhələsi). “Şamanik dəlilik / Dəli Domrul” = liminal qəhrəman. Sxemdəki 1-ci mərhələ Şamanik dəlilik statusundadır: “trans”, “ritual keçid”, “ölüm-dirim təcrübəsi”. Bu mərhələdə qəhrəman sərhədi pozur (normal sosial rəşionalizmə sığmayan davranış), ölümlə danışır / mübahisə edir (metafizik dialoq), məhz bu dialoqla dəyişir. Turner liminallığı “between” zonası kimi düşünür və liminal mərhələnin strukturunda “low/high, inside/outside” kimi ikiliklərin yenidən qurulduğunu göstərir. Dəli Domrul epizodu bu ikilikləri epik poetikada “can–qəhrəmanlıq”, “güc–qədər”, “iddia–iman” qarşıdurması kimi oynadır.

Dəli Domrul və metafizik keçid (sxemin 1→2 transformasiyası). Mətn səviyyəsi: Əzrail ilə qarşılaşma = “keçid qapısı”. Dəli Domrul hekayəsində əsas “partlayış nöqtəsi” Əzrail ilə təmasıdır. Müasir elmi şərh bunu zihni dönüşüm kimi izah edir: Domrul üçün Əzrail “ölümün ilk səbəbi” deyil; o, arxaik (mitik) məntiqdən çıxış edir və Əzrail ilə qarşılaşma onu “keçmişdən indiyə” gətirən mexanizm kimi işləyir. Bu, sxemdə “ritual keçid” oxunun məhz məntəxili izahıdır.

İslamlaşmış dəlilik: iman + etik məsuliyyət (sxemin 2-ci mərhələsi). Domrulun transformasiyası nəticədə “dua və inanc / əxlaqi məsuliyyət / şüurlu risk” istiqamətinə yönəlir. Dəli Domrulun formalaşma və ötürülmə prosesində mifoloji və mistik elementlərin “sufi truths” kontekstində paralel təqdim olunduğu göstərilir; yəni arxaik qəhrəmanlıq kodu islamlaşma zamanı sufi-etik semantikaya “yeni-dən yazılmışdır”.

Dədə Qorqud mətnində “iman”ın epik möhürü. Muharrem Ergin nəşrində Dədə Qorqudun “Evvel ahir uzun yaşın ucu ölüm...” xeyir-dua formulunda “arı imandan ayırmasın” kimi ifadə epik sistemin yekun etik çərçivəsini verir. Bu, sxemdə “İslamlaşmış dəlilik” mərhələsinin semantik “qanunlaşdırılması”dır: arxaik trans enerjisi → iman/dua/etik məsuliyyət.

Salur Qazan və ideoloji liderlik (sxemin 3-cü mərhələsi: suveren dəlilik)

“Suveren dəlilik” nədir? Sxemdə (*Şəkil-1*) 3-cü mərhələ “Suveren dəlilik / Salur Qazan / Dəli-Dönməz” kimi verilir və sağ blokda hökm və iradə, kosmik düşmənlə savaq, epik legitimlik göstərilir. Burada “dəli”lik artıq şamanik trans yox, **suveren qərar gücü** (istisna anında iradə) kimi işləyir. Schmitt suverenliyi məşhur formulla verir: “Sovereign is he who decides on the exception.” (s. 5).

Mətin səviyyəsi: Qazan = Oğuzun “arkası”, divan və hökm məkanı. Ergin nəşrində Qazan “kudretli Oğuz’un arkası” kimi təqdim edilir. Bu formula ideoloji liderlik semantikasını açır: Qazan təkəcə igid deyil, Oğuz nizamının dayığıdır (suverenlik funksiyası). “Evi yağmalanan” boyda (Qazan) düşmən hücumu Oğuz nizamını dağıdan “xaos aktı”dır: “ağır hazinesini... yağmaladılar... Burla Hatun esir gitti...” Bu xaosa cavab suveren reaksiyanı tələb edir: istisna vəziyyəti → hökm → bərpa.

Salur Qazan narrativində “kosmik düşmən” modeli (“Əjdaha” boyu). Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürdüyü boyun təhlilində “güc, qüdrət, liderliyi”in əjdaha obrazında mərkəzləşdiyi, Qazanın bu gücü “mimetik arzu”¹ ilə özünə keçirdiyi göstərilir. Semiotik baxımdan əjdaha burada xaosun

¹Mimetik arzu (fr. *désir mimétique*) termini əsasən René Girard tərəfindən işlənmiş nəzəri anlayışdır və arzu, güc və zorakılığın təqlid yolu ilə ötürülməsi mexanizmini izah edir. Girarda görə, insan bir şeyi ona görə istəmir ki, o, obyektiv olaraq arzulanan xüsusiyyətə malikdir; insan başqasının arzusunu təqlid etdiyi üçün onu arzulayır. Yəni arzu birbaşa obyektə yox, modelə yönəlir. Bu model çox vaxt güclü, təhlükəli və ya dominant fiqur olur. Girard bu mexanizmi belə formullaşdırır: Subyekt → Model → Obyekt. Burada obyekt (güc, hakimiyyət, qadın, torpaq, qüdrət) dolayıcıdır; əsas hədəf modelin mövqeyidir. “Əjdaha” boyunda mimetik arzu necə işləyir? Salur Qazanın əjdaha ilə mübarizəsində xaotik varlıq sadəcə fiziki düşmən deyil. Əjdaha epik sistemdə “maksimal gücün daşıyıcısı”dır: kosmik xaosu təmsil edir, fəvqəltəbii gücə malikdir, qorxu yaradır, hamını ram edir. Bu xüsusiyyətlərə görə əjdaha hakimiyyətin mərkəzi kimi çıxış edir. Yəni o, “ən güclü olan”dır, “ən qorxulu”dur, “ən hökm edən”dir. Məhz bu nöqtədə iş düşür. Salur Qazan əjdahanı yalnız öldürmək istəmir; o, əjdahanın təmsil etdiyi mövqeyi ələ keçirmək istəyir. Bu mövqə mütləq güc, qorxu üzərində hakimiyyət, kosmik nizamı dəyişmək bacarığıdır. Yəni Qazanın arzusu əjdahanın bədəni və ya xəzinəsi deyil, daşdığı qüdrət statusudur. Bu baxımdan Qazan ejderhanı model kimi götürür və onun gücünü təqlid yolu ilə mənimsəyir. Bu, mimetik ar-

işarəsi, Qazan isə onu “nizam”ın legitim əlamətinə çevirən suveren qəhrəmandır (epik legitimlik).

René Girarda birbaşa istinadlarla (səhifə göstərərək) “mimetik arzu”nu izah edək və onun Karl Şimitin suveren istisnası” paralelini ayrıca nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq:

I. “Mimetik arzu”nun Girarda birbaşa istinadla izahı. René Girard “mimetik arzu” anlayışını ilk dəfə sistemli şəkildə “Deceit, Desire, and the Novel” əsərində irəli sürmüş və sonrakı işlərində (“Violence and the Sacred, Things Hidden Since the Foundation of the World”) bu konsepti antropoloji və mifoloji səviyyədə genişləndirmişdir. Girarda görə, arzu avtonom və spontan deyil, o, həmişə başqasının arzusunun təqlidi nəticəsində formalaşır: “Man desires according to the desire of the Other.” (Girard, Deceit, Desire, and the Novel, 1965, p. 2). Bu baxımdan arzu üçbucaqlı struktura malikdir Subyekt (arzulayan), model (arzunun nümunəsi), obyekt (formal hədəf). Girard bu strukturu “triangular desire” adlandırır və vurğulayır ki, obyekt əslində ikinci dərəcəlidir; əsas olan modelin tutduğu mövqedir (ibid., pp. 2–3). “Violence and the Sacred” əsərində Girard bu mexanizmi mifoloji zorakılıq kontekstində izah edərək göstərir ki, mimetik arzu rəqabət və zorakılıq yaradır, çünki subyekt modelin güc və mərkəz mövqeyini ələ keçirməyə çalışır: “The rival desires what the model desires, but above all he desires the being of the model.” (Girard, Violence and the Sacred, 1977, p. 146). Bu sitat “Salur Qazan–əjdaha” boyu üçün həlledicidir. Çünki Qazan əjdahanın sahib olduğu obyekt (xəzinə, məkan və s.) deyil, onun “being”ini – yəni ontoloji statusunu (mütləq güc, qorxu yaradan mərkəz, kosmik hökm mövqeyi) arzulayır.

Girard mifoloji fiqurlar haqqında ayrıca qeyd edir ki, monstrlar və tanrılar çox vaxt kollektiv gücün daşıyıcısı kimi modelləşdirilir və onların öldürülməsi gücün yox olması deyil, yeni daşıyıcıya transferi deməkdir: “Mythical monsters con-

zunun klassik formasıdır. Əslində, mimetik arzu = gücün legitim transferidir. Girard nəzəriyyəsinə mimetik arzu çox vaxt zorakılığa və rəqabətə gətirir. Epik mətnlərdə isə bu mexanizm leqallaşdırılır və sakrallaşdırılır. Salur Qazan öldürüldükdən sonra əjdaha artıq xaosu təmsil etmir, onun gücü “boşluqda qalmır”, bu güc Qazanın üzərinə transfer olunur. Beləliklə əjdaha = xaosun qeyri-legitim gücü, Qazan = həmin gücü qanuni, epik və sakral formaya salan subyektdir. Bu səbəbdən “Qazan bu gücü ‘mimetik arzu’ ilə özünə keçirir.” Burada “arzu” psixoloji istək yox, struktur ehtiyacdır: epik sistem xaosu məhv etmir, onu öz mərkəzinə çəkir. Semiotik müstəvidə əjdaha → xaosun işarəsi, Qazan → nizamın daşıyıcısı, mimetik arzu → işarənin mənasının dəyişdirilməsi mexanizmidir. Qazan əjdahanı məhv etməklə xaosu silmir, nizamın atributuna çevirir. Bu proses Lotman semiosferinin sərhədində tərcümə aktıdır: təhlükəli, “çöl” mənası “içəri”yə alınır və legitimləşdirilir. Beləliklə, mimetik arzu “Salur Qazan–əjdaha” boyunda gücün obyektini yox, mövqeyini hədəfləyən arzu formasıdır; əjdahanın xaotik təbiətinin suveren qəhrəman tərəfindən mənimsənilməsi mexanizmidir; epik legitimliyin necə yarandığını izah edən açar anlayışdır. Qazan əjdahanı öldürməklə sadəcə qalib gəlmir; o, bu məxluqun “nə olduğu”nu, mahiyyətini öz üzərinə götürür, lakin bu dəfə kaos yox, nizam adına. Mimetik arzu bu transformasiyanın daxili mexanizmini izah edən nəzəri açardır.

concentrate violence and power; their death redistributes this power within the community.” (Girard, *Things Hidden Since the Foundation of the World*, 1987, p. 141)

Bu nəzəriyyə əsasında Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi gücün məhv edilməsi deyil, əjdahanın daşdığı xaotik qüdrətin Qazan üzərinə mimetik transferidir. Beləliklə, “mimetik arzu” epik mətn kontekstində gücün legitim şəkildə mənimsənilməsi mexanizmi kimi işləyir.

II. “Mimetik arzu – Schmittin suveren istisnası” paraleli: Karl Şimit *“Political Theology”* əsərində suverenliyi belə müəyyənləşdirir: “Sovereign is he who decides on the exception.” (*Schmitt, Political Theology, 1922, p. 5*). Burada istisna hüquqi-normativ sistemin dayandırıldığı, lakin yeni nizamın qurulduğu sərhəd vəziyyətdir. Şimit üçün suverenlik qanuna tabe olmaq deyil, qanunun kənarında qərar verə bilmək gücüdür. Bu nöqtədə mimetik arzu ilə suveren istisna arasında struktur paralelliyi aydın görünür:

1. *Modelin mövqeyi.* Girardda model – arzunun mərkəzi, güc daşıyıcısıdır, Şimitdə istisna vəziyyəti – hakimiyyətin real mənbəyidir.

2. *Arzu və qərar.* Mimetik arzuda subyekt modelin mövqeyini istəyir. Suveren istisnada subyekt qanunun dayandırıldığı nöqtəni ələ keçirir.

3. *Əjdaha – istisna fiquru.* Salur Qazan narrativində əjdaha qanuna tabe olmayan, nizamdan kənar, kosmik istisna yaradan varlıqdır. Bu mənada əjdaha xaosun suverenidir. Qazan isə mimetik arzu ilə əjdahanın istisna yaratma gücünü, qorxu üzərində hökm mövqeyini öz üzərinə götürür.

Əjdahanın öldürülməsi, Şimitin terminləri ilə desək, istisnanın ləğvi deyil, onun yeni subyektə keçməsidir.

4. *Epik legitimlik nöqtəsi.* Bu səbəbdən Qazan əjdaha kimi qanunsuz gücə malik olmur, lakin əjdahanın gücünü qanuni (epik-sakral) istisna halına gətirir. Burada mimetik arzu → suveren istisna mexanizmi işə düşür: əjdaha (xaotik istisna) → Qazan (legitim istisna). Bu, epik legitimliyin mərkəzi mexanizmidir.

Beləliklə, Salur Qazanın əjdaha ilə mübarizəsində mimetik arzu Girard mənasında əjdahanın “ontoloji mövqeyinə” yönəlmiş arzu kimi çıxış edir; bu arzu Şimitin “suveren istisna” anlayışı ilə üst-üstə düşərək, xaotik gücün legitim siyasi-sakral hakimiyyətə çevrilməsini təmin edir. Əjdahanın məğlubiyyəti xaosun yox edilməsi deyil, onun suveren qəhrəman tərəfindən mənimsənilməsi və nizam adına yenidən kodlaşdırılmasıdır.

5) Günbəd əlyazmasının epik sistemdə yeri (mətn tarixi + sistem genişlənməsi). *Günbəd/Gonbad nüsxəsi “Dədə Qorqud” korpusunun semiosferini genişləndirən materialdır: yeni boy/variantlar təkcə filoloji əlavə deyil, epik sistemin kod xəritəsini böyüdür.*

Atsızın (2020) icmalında Shahgoli və b. nəticəsinə istinadən belə bir tarixləndirmə verilir: əlyazmanın “*probably written down in the second half of the 16th century... and copied in the second half of 18th*” (tərcüməsi: “Ehtimal ki, XVI əsrin ikinci yarısında yazıya alınmış və XVIII əsrin ikinci yarısında üzü köçürülmüşdür”) olması göstərilir. Bu, tipoloji xəritə üçün vacibdir: İslamlaşmış qatın

(dua, Kəbə, Məhəmməd ə.s. mərkəzli ifadələr) mətnin bəzi laylarında daha güclü olması epik transformasiyanın “gec” qatlarını da görünən edir.

6) *Tipoloji xəritə və ümumtürk modeli (sxemin yekunlaşdırılması). Aşağıda sxemi tipoloji-semiotik dildə “ümumtürk” model kimi təqdim edək:*

Mərhələ A — ŞAMANİK DƏLİLİK (Dəli Domrul):

Funksiya: sərhəd pozucusu → trans/liminallıq → ölümün semantikasını açır.

Kodlar: trans, ritual keçid, ölüm-dirim təcrübəsi (*Bax: Eliadenin “death and resurrection” sxemi*)

Mərhələ B — İSLAMLAŞMIŞ DƏLİLİK (iman + etik məsuliyyət):

Funksiya: arxaik gücün etikləşdirilməsi → dua/inanc → məsuliyyət.

Kodlar: sufi-mistik reinterpretasiya ; epik xeyir-duada “arı iman”la normativ çərçivə

Mərhələ C — SUVEREN DƏLİLİK (Salur Qazan / Dəli-Dönməz)

Funksiya: istisna anında qərar → hökm və iradə → nizamın bərpası.

Kodlar: Schmittin suveren “exception” qərarı ; Agamben-in “rule’s suspension” məntiqi ; Qazan “Oğuzun arkası” kimi siyasi-ideoloji mərkəz

Mərhələ D — NORMATİV QƏHRƏMANLIQ (Alp tipi / tayfa qəhrəmanlığı)

Funksiya: dəlilik enerjisinin sistemə tam inteqrasiyası → tayfa nizamının davamlı modeli.

Sinergetik şərh: sistem “bifurcation point” (keçid nöqtəsi) yaşayır və ya xaosə dağılır, ya da yeni “order/organization” səviyyəsinə sıçrayır; Prigogine bu sıçrayışı “bifurcation point... leap to... higher level of order... ‘dissipative structure’” kimi izah edir. Epik strukturda “dəli” fiquru çox vaxt məhz bu bifurkasiya anını işə salır: normanın dağıldığı yerdə yeni norma doğulur.

Nəticə etibarilə:

1. Dəlilik türk epik düşüncəsində “psixoloji anomaliya”dan çox, keçid texnologiyasıdır (liminal mexanizm).

2. Dəli Domrul modeli arxaik “ölüm-dirim” təşəbbüsünü islamlaşma qatında dua-iman-etikaya çevirir.

3. Salur Qazan mərhələsində dəlilik “trans” yox, suveren qərar (istisna) kimi görünür; bu, epik legitimliyin siyasi-metafizik formasıdır.

4. Günbəd nüsxəsi korpusun semiosferini böyüdərək islamlaşmış qatların və tipoloji variasiyaların xəritəsini genişləndirir.

Bu bölmədə məqsəd türk epik düşüncəsində dəlilik anlayışının arxaik şamanik köklərini, onun islamlaşma mərhələsində etik-ideoloji transformasiyasını, daha sonra isə suverenlik və normativ qəhrəmanlıq modelinə çevrilməsini elmi-nəzəri, metodoloji, semiotik və sinergetik müstəvidə təhlil etməkdir. Təhlil “Dəlilik və suverenlik transformasiya modeli” adlı tipoloji sxem əsasında aparılır.

TÜRK EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ DƏLİLİK VƏ SUVERENLİK ARXETİPİ. Türk epik ənənəsində “dəlilik” anlayışı klassik rəasional kateqoriya kimi deyil, mədəni-semiotik, mifoloji və ideoloji funksiya daşıyan arxetip kimi çıxış edir. Epik mətndə “dəli” obrazı nə psixoloji pozuntu, nə də sosial marjinalılıqla

məhdudlaşır; o, keçid, transformasiya və legitimlik mexanizmlərini işə salan struktur elementdir. Xüsusilə “Dədə Qorqud” kitabı çərçivəsində “Dəli Domrul”, “Dəli Dönməz”, “Salur Qazan” kimi fiqurlar türk düşüncəsində dəlilik–qəhrəmanlıq–suverenlik xəttinin ardıcıl inkişafını nümayiş etdirir.

METODOLOJİ ƏSASLAR. Tədqiqat aşağıdakı metodoloji çərçivəyə əsaslanır:

1. **Mifoloji-struktur metod** (Eliade, Propp) – dəliliyin təşəbbüs, ölüm-dirim və keçid mexanizmi kimi təhlili.

2. **Antropoloji-ritual metod** (Van Gennep, Turner) – liminallıq və keçid mərasimləri kontekstində.

3. **Semiotik metod** (Lotman) – epik mətnin işarə sistemləri və semiosfer daxilində analizi.

4. **Siyasi-teoloji metod** (Schmitt, Agamben) – suverenlik, istisna və legitimlik anlayışlarının tətbiqi.

5. **Sinergetik yanaşma** (Prigogine) – epik sistemdə xaos-nizam transformasiyası.

DƏLİLİK ANLAYIŞININ ARXAİK MƏNŞƏYİ. *Arxaik mədəniyyətdə “dəlilik” və normadan kənar status.* Arxaik toplumlarda dəlilik patologiya deyil, seçilmişlik formasıdır. Şaman, kahin, peyğəmbər, qəhrəman tipologiyasında normadan çıxma müqəddəs funksiya daşıyır. Mircea Eliade qeyd edir ki, şamanın ilkin təşəbbüsü “ritual ölüm və yenidən doğuluş” aktı ilə müşayiət olunur (Eliade, 1964, s. 35–40). Bu mərhələdə fərd cəmiyyətin normativ sahəsindən çıxarılır və metafizik sahəyə daxil olur.

Keçid ritualları və liminallıq. Arnold van Gennep keçid mərasimlərini üç mərhələyə ayırır: ayrılma, liminallıq və reintegrasiya (Van Gennep, 1909, s. 11). “Dəlilik” məhz liminal mərhələnin epik formasıdır. Victor Turner bu mərhələni “between and betwixt” statusu kimi xarakterizə edir (Turner, 1969, s. 95).

Türk mifoloji sistemində arxaik dəlilik. Türk mifoloji təfəkküründə şaman (kam) fiquru trans halı, qeyri-rasional davranış və kosmik səyahətlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər epik qəhrəmanlara ötürülərək “dəli” tipinin yaranmasına zəmin yaradır.

ŞAMAN–QƏHRƏMAN MODELİ. *Şamanik dəlilik və qəhrəmanlıq təşəbbüsü.* Şamanik dəlilik fərdi gücləndirən və onu kosmik miqyasda fəaliyyətə hazırlayan mexanizmdir. Eliade bu prosesi “archaic techniques of ecstasy” kimi xarakterizə edir (Eliade, 1964, s. 89).

Epik qəhrəman = təşəbbüsdən keçmiş şaman. Türk epik sistemində qəhrəman şamanik təşəbbüsün sekulyarlaşmış formasıdır. O artıq ruhlarla deyil, düşmənlə döyüşür; lakin metafizik legitimlik qorunur.

DƏLİ DOMRUL VƏ METAFİZİK KEÇİD. *Dəli Domrul obrazının strukturu.* Dəli Domrul mətnə öz gücünü ilahi iradədən asılı olmayan mexanizm kimi təqdim edir. Əzrail ilə qarşılaşma isə onun arxaik dünyagörüşünün dağılması nöqtəsidir.

Ölüm-dirim dialoqu və iman transformasiyası. Əzrail ilə dialoq ritual ölüm rolunu oynayır. Domrulun dua etməsi isə islamlaşmış dəliliyin əsas əlamətidir. Bu mərhələdə dəlilik etik məsuliyyətə çevrilir.

SALUR QAZAN VƏ İDEOLOJİ LİDERLİK

Suveren dəlilik anlayışı. Salur Qazan dəliliyi artıq trans yox, hökm və qərar gücü formasında nümayiş etdirir. Carl Schmittin fikrincə, “suveren istisna haqqında qərar verəndir” (Schmitt, 1922, s. 5).

Kosmik düşmən və nizamın bərpası. Əjdaha, kafir orduları və xaos Salur Qazan üçün kosmik düşməndir. Onun qələbəsi epik legitimlik yaradır.

GÜNBƏD ƏLYAZMASININ EPİK SİSTEMDƏ YERİ.

Günbəd nüsxəsinin kəşfi və tarixi. Günbəd əlyazması Dədə Qorqud korpusunun semantik sərhədlərini genişləndirir (Shahgoli et al., 2019).

İslamlaşma qatının dərinləşməsi. Bu nüsxədə dua və peyğəmbər mərkəzli ifadələr güclənir və islamlaşmış dəlilik mərhələsi daha aydın görünür.

TİPOLOJİ XƏRİTƏ VƏ ÜMUMTÜRK MODELİ.

Dörd mərhələli transformasiya modeli:

1. Şamanik dəlilik
2. İslamlaşmış dəlilik
3. Suveren dəlilik
4. Normativ alp tipi

Sinergetik şərh. Prigogine görə, sistemlər bifurkasiya nöqtəsində ya dağılır, ya da yeni nizam səviyyəsinə keçir (Prigogine & Stengers, 1984, s. 14). Epik dəlilik bu bifurkasiyanı işə salan mexanizmdir.

Təhlil göstərir ki, türk epik düşüncəsində dəlilik mədəniyyətin özünü yeniləmə mexanizmidir. Dəli Domrudan Salur Qazana qədər bu anlayış transdan etikaya, etikadan suverenliyə doğru inkişaf edir və nəticədə normativ alp tipini formalaşdırır.

TÜRK EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ “DƏLİ–ALP–XAQAN” XƏTTİ VƏ HAKİMİYYƏT SEMANTİKASI. Türk epik ənənəsində qəhrəmanlıq modeli statik deyil, inkişaf edən tipoloji zəncir şəklində qurulur. Bu zəncirin əsas oxu “Dəli → Alp → Xaqan” ardıcılığıdır. Bu ardıcılıq yalnız fərdi gücün artımı deyil, sosial məsuliyyətin, siyasi legitimliyin və kosmik nizamın mərhələli quruluşunu ifadə edir.

Birinci bölmədə göstərildiyi kimi, “dəli” fiquru epik sistemdə keçid və transformasiya mexanizmi rolunu oynayır. Burada isə həmin mexanizmin alp qəhrəmanlığına, oradan da xaqan/suveren hakimiyyət modelinə necə çevrildiyi araşdırılır. Beləliklə, türk epik düşüncəsində dəlilik təkə mifik və ya psixoloji kateqoriya deyil, hakimiyyətin ilkin enerjisi kimi çıxış edir.

Dəli–alp–xaqan xəttinin nəzəri çərçivəsi.

Tipoloji ardıcılıq anlayışı. Tipoloji ardıcılıq dedikdə epik obrazların funksional inkişaf mərhələləri nəzərdə tutulur. Propp qəhrəmanın funksiyalarının dəyişməz, lakin daşıyıcıların dəyişkən olduğunu göstərirdi (Propp, 1928). Türk epik

sistemində isə funksiyalarla yanaşı, status və legitimlik səviyyələri də dəyişir. Bu baxımdan Dəli – liminal, sərhəd pozucu, xaosla təmasda olan fiqurdur; Alp – nizamı qoruyan və genişləndirən hərbi qəhrəmandır; Xaqan – nizamı yaradan, hökm verən və kosmik-siyasi balansı saxlayan suveren fiqurdur.

Antropoloji paralellər. Georges Dumézil hind-avropa mifologiyasında hakimiyyətin üçlü funksiyasını (müqəddəs-suveren, hərbi, iqtisadi) ayırırdı. Türk epik sistemində bu funksiyalar xronoloji yox, transformativ ardıcılıqla bir qəhrəman tipində birləşir (Dumézil, 1970).

“DƏLİ” FİQRU: XAOSLA TƏMAS VƏ LEGİTİMLİYİN İLK ENERJİSİ. *Dəli – normadan kənar başlanğıcdır.* “Dəli” epik sistemdə sosial normanı pozan, lakin onu məhv etməyən fiqurdur. O, cəmiyyət üçün təhlükəli görünür, lakin məhz bu təhlükə yenilənmənin şərtidir. Lotman belə fiqurları mədəniyyətin “sərhəd mexanizmi” adlandırır (Lotman, 1990).

Dəlilik və müqəddəs güc. Arxaik düşüncədə müqəddəs güc təhlükəlidir. Rudolf Otto “numinous” anlayışı ilə bu gücün həm qorxuducu, həm də cəlbedici olduğunu göstərir (Otto, 1917). Dəli obrazı bu numinoz enerjinin daşıyıcısıdır.

Türk epik nümunələri. Dəli Dömrül, Dəli Dönməz, Dəli Qarcar kimi fiqurlar ilkin mərhələdə idarəolunmaz gücü təmsil edirlər. Onlar hələ alp və ya xaqan deyillər, lakin hakimiyyət potensialı artıq mövcuddur.

ALP MODELİ: DƏLİLİKDƏN NORMATİV QƏHRƏMANLIĞA KEÇİD. *Alp anlayışının semantikasi.* “Alp” sözü türk dillərində cəsur, igid, qorxmaz mənalarını daşıyır. Alp artıq xaosla deyil, xaosa qarşı fəaliyyət göstərir. O, dəlilik enerjisini nizamın müdafiəsinə yönəldir.

Alpın sosial funksiyası. Alp fərdi qəhrəmanlıqdan kollektiv məsuliyyətə keçidi ifadə edir. Dədə Qorqud boylarında alp tayfanın, elin, obanın müdafiəçisidir. Burada qəhrəmanlıq etik çərçivəyə daxil olur.

Dəlilik izlərinin qorunması. Alp tam rəşional fiqur deyil. Onun cəsarəti, ölçsüz döyüş ruhu və ölümə meydan oxuması dəliliyin qalıq enerjisidir. Bu, alpın sıravı döyüşçüdən fərqi dir.

XAQAN MODELİ: SUVERENLİK VƏ HÖKM SEMANTİKASI. *Xaqan – kosmik və siyasi mərkəz.* Xaqan türk epik və tarixi düşüncəsində Tanrı tərəfindən seçilmiş fiqurdur. Orxon-Yenisey yazılarında xaqanın hakimiyyəti birbaşa “Tengri” ilə əlaqələndirilir.

Suveren qərar və istisna. Carl Schmittin “istisna haqqında qərar” anlayışı xaqan modelinə tam uyğun gəlir (Schmitt, 1922). Xaqan qanunu tətbiq edən deyil, qanunu yaradan və dayandıran fiqurdur.

Dəlilik enerjisinin sublimasiyası. Xaqan mərhələsində dəlilik artıq görünmür, lakin tam yox olmur. O, iradə, qətiyyət və amansız hökm formasında sublimasiya olunur.

DƏLİ–ALP–XAQAN XƏTTİNİN SEMİOTİK OXUNUŞU. *İşarə səviyyələri.* Dəli – xaos işarəsi, Alp – mübarizə işarəsi, Xaqan – nizam işarəsidir. Bu ardıcılıq mədəni semiosferdə xaos → struktur → sistem xəttini yaradır (Lotman, 1990).

Mifdən ideologiyaya keçid. Dəli mifin, alp epikin, xaqan isə ideologiyanın daşıyıcısıdır. Bu baxımdan türk epik düşüncəsi siyasi mifik təfəkkürün klassik nümunəsidir.

ÜMUMTÜRK MODELİ VƏ TARİXİ PROYEKSİYA. *Epik modeldən tarixi dövlətə.* Dəli–Alp–Xaqan xətti yalnız mətdaxili deyil, tarixi dövlətçilik modelinin də arxetipidir. Hun, Göytürk və Səlcuq hakimiyyət ideologiyasında bu xətt açıq şəkildə izlənilir.

Sinergetik izah. Prigoginein sinergetik nəzəriyyəsinə görə, sistemlər xaos mərhələsindən keçmədən yeni nizam qura bilməz (Prigogine & Stengers, 1984). Dəli mərhələsi bu xaos rolunu oynayır.

Beləliklə, bu fəsildə aparılan təhlil göstərir ki, türk epik düşüncəsində “Dəli–Alp–Xaqan” xətti sadə qəhrəmanlıq ardıcılığı deyil, hakimiyyətin mifik-ideoloji formalaşma mexanizmidir. Dəlilik ilkin enerji, alp bu enerjinin sosial forması, xaqan isə onun siyasi-sakral kulminasiyasıdır. Bu model türk dövlətçilik şüurunun epik təməllərini təşkil edir.

TÜRK EPİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ EPİK LEGİTİMLİK VƏ SİYASİ MİF. Epik mətnlər yalnız estetik və ya narrativ strukturlar deyil, eyni zamanda hakimiyyətin mənşəyini, hüququnu və davamlılığını əsaslandıran ideoloji mexanizmlərdir. Türk epik düşüncəsində legitimlik hüquqi müqavilə və ya rəsonal razılaşma üzərində deyil, mifoloji-sakral əsaslar üzərində qurulur. Bu səbəbdən epik qəhrəmanlıq siyasi mifin ilkin forması kimi çıxış edir.

Birinci fəsildə dəliliyin transformativ funksiyası, ikinci fəsildə isə “Dəli–Alp–Xaqan” xəttinin hakimiyyət semantikasi açılmışdı. Bu fəsildə əsas məqsəd həmin xəttin epik legitimlik mexanizminə və siyasi mifə necə çevrildiyini göstərməkdir. Xüsusilə Dədə Qorqud boyları əsasında türk epik sistemində hakimiyyətin müqəddəsləşdirilməsi, kosmik əsaslandırılması və kollektiv yaddaşda normaya çevrilməsi təhlil olunur.

Legitimlik anlayışı. Siyasi nəzəriyyədə legitimlik hakimiyyətin “haqlı” və “qəbul edilən” olması deməkdir. Max Weber legitimliyi üç tipə ayırır: ənənəvi, xarizmatik, rəsonal-hüquqi (Weber, 1922). Türk epik düşüncəsində rəsonal-hüquqi legitimlik yoxdur; əsas rol xarizmatik və ənənəvi legitimlikdədir. Lakin bu legitimlik mifoloji səviyyədə qurulduğu üçün Weberin klassifikasiyasından daha dərin sakral mənə daşıyır.

Mif və legitimlik əlaqəsi. Roland Bart mifin “ikinci dərəcəli işarə sistemi” olduğunu qeyd edir: mif tarixi hadisəni təbii və qaçılmaz kimi təqdim edir (Barthes, 1957). Epik legitimlik də bu mexanizm üzərində qurulur: hakimiyyət tarixi seçim deyil, kosmik zərurət kimi göstərilir.

Epik legitimlik termini. Bu tədqiqatda “epik legitimlik” anlayışı aşağıdakı mənada istifadə olunur: hakimiyyətin epik-mifoloji narrativ vasitəsilə sakrallaşdırılması və kollektiv şüurda normaya çevrilməsi.

SİYASİ MİF: FUNKSİYA VƏ STRUKTUR. *Siyasi mif anlayışı.* Ernst Cassirer siyasi mifi “rəsonal arqumentdən daha güclü olan simvolik həqiqət” kimi

izah edir (Cassirer, 1946). Siyasi mif insanları inandırır, inanmağa məcbur etmir – inanclar yaradır.

Mifin əsas funksiyaları. Siyasi mifin əsas funksiyaları bunlardır: hakimiyyətin mənşəyini izah etmək; zorakılığı əsaslandırmaq; itaəti mənəvi norma kimi təqdim etmək; keçmişə ideallaşdıraraq gələcəyi legitimləşdirmək; türk epik mətni bu funksiyaların hamısını daşıyır.

Epik mif və kollektiv yaddaş. Jan Assmanna görə mədəni yaddaş mətni sadəcə saxlamır, təkrar-təkrar aktual edir (Assmann, 1992). “Dədə Qorqud” boyları da hər oxunuşda siyasi mif kimi yenidən işləyir.

“DƏDƏ QORQUD” BOYLARINDA EPİK LEGİTİMLİK. *Dədə Qorqud fiquru – sakral avtoritet.* Dədə Qorqud yalnız nəql edən deyil, hökm verən, ad qoyan, xeyir-dua edən fiqurdur. Onun sözü qanun statusu daşıyır. Bu, epik sistemdə metahakimiyyət formasıdır.

Xeyir-dua və hökm semantikasi. “Boy boyladı, soy soyladı” formulu epik legitimliyin ritualaşdırılmış ifadəsidir. Qəhrəmanın fəaliyyəti Dədə Qorqudun xeyir-duası ilə qanuniləşir.

Qazan bəy – legitim hakimiyyətə canatma modeli. Salur Qazan yalnız güclü döyüşü deyil, Oğuz elinin mərkəzi fiqurudur. Onun evi Oğuzun evidir, düşmənin hücumu isə kosmik xaos aktıdır. Qazanın qələbəsi yalnız hərbi deyil, ontoloji bərpadır.

KOSMİK DÜŞMƏN VƏ LEGİTİMLİK MEXANİZMİ. *“Kafir”, “əjdaha”, “yağlı” obrazları.* Epik düşmən sadəcə real opponent deyil; o, xaosun personifikasiyasıdır. Bu obrazlar hakimiyyətin zor tətbiqini legitimləşdirir.

Müharibə və müqəddəsləşmə. Düşmənlə savaş Tanrı iradəsinin icrası kimi təqdim olunur. Bu, Schmitt-in “dost-düşmən” siyasi teologiyası ilə üst-üstə düşür (Şimit, 1932).

Qələbə = legitimliyin sübutu. Epik məntiqdə qalib gələn haqlıdır. Qələbə Tanrının seçimini təsdiqləyir. Bu mexanizm siyasi mifin ən təhlükəsiz legitimləşdirmə formasıdır.

EPİK LEGİTİMLİKDƏ DƏLİLİK FAKTORU. *Dəlilik və istisna.* Dəli fiquru qanunu pozur, lakin bu pozuntu yeni qanunun yaranmasına şərait yaradır. Agambenin istisna anlayışı burada açıq görünür (Agamben, 1998).

Xarizma və qorxu. Dəlilik qorxu yaradır, qorxu isə itaəti möhkəmləndirir. Hakimiyyətin “təhlükəli” görünməsi onun müqəddəsliyini artırır.

EPİK LEGİTİMLİKDƏN TARİXİ DÖVLƏT İDEOLOGİYASINA. *Epik mifin tarixə transferi.* Orxon yazılarında xaqanın Tanrı tərəfindən seçilməsi epik mifin tarixi ideologiyaya çevrilmiş formasıdır.

Türk dövlətçilik ənənəsində davamlılıq. Hun–Göytürk–Səlcuq–Osmanlı xəttində epik legitimliyin əsas strukturları qorunur: seçilmişlik, müqəddəslik, düşmənlə kosmik mübarizə.

Nəticə etibarlı ilə bu bölmədə sübut olundu ki, türk epik düşüncəsində legitimlik hüquqi yox, mifoloji-siyasi kateqoriyadır. Epik mif hakimiyyəti təbii, zəruri və müqəddəs kimi təqdim edir. Dəlilik bu mifin ilkin enerjisi, alp onun hərbi for-

ması, xaqan isə ideoloji kulminasiyasıdır. Beləliklə, epik legitimlik türk siyasi şüurunun dərin strukturunu təşkil edir.

Aparılmış tədqiqat türk epik düşüncəsində “dəlilik” anlayışının sadə xarakter xüsusiyyəti və ya psixoloji anomaliya olmadığını, əksinə hakimiyyətin, qəhrəmanlığın və legitimliyin formalaşmasında əsas struktur mexanizmlərdən **biri** olduğunu sübut etmişdir. Məqalədə dəlilik fenomeni arxaik şamanik təcrübədən başlayaraq islamaşmış etik sistemə, oradan isə suveren siyasi iradəyə qədər ardıcıl transformasiya xətti üzrə təhlil olunmuşdur.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, türk epik ənənəsində qəhrəmanlıq modeli statik deyil; o, dəli → alp → xaqan ardıcılığı ilə inkişaf edən, mədəniyyətin özünü yeniləmə mexanizmini əks etdirən dinamik sistemdir. Bu sistemdə dəlilik ilkin xaotik enerji, alp mərhələsi bu enerjinin sosial-etik forması, xaqan mərhələsi isə onun siyasi-sakral kulminasiyası kimi çıxış edir.

Araşdırma göstərir ki, epik legitimlik hüquqi və ya rəsonal əsaslardan deyil, mifoloji, sakral və simvolik əsaslardan doğur. “Dədə Qorqud” boyları bu mənada yalnız ədəbi mətn deyil, türk siyasi təfəkkürünün ilkin ideoloji kodlarını daşıyan siyasi mif korpusudur. Epik qəhrəmanın qələbəsi, düşmən obrazının demonizasiyası, Dədə Qorqudun xeyir-duası və Tanrıya istinad hakimiyyətin legitimliyini kollektiv yaddaşda “təbii” və “qaçılmaz” hala gətirir.

Beləliklə, tədqiqat türk epik düşüncəsində dəlilik, qəhrəmanlıq və suverenlik anlayışlarını vahid tipoloji-sinergetik model çərçivəsində birləşdirərək yeni interpretativ perspektiv təklif edir.

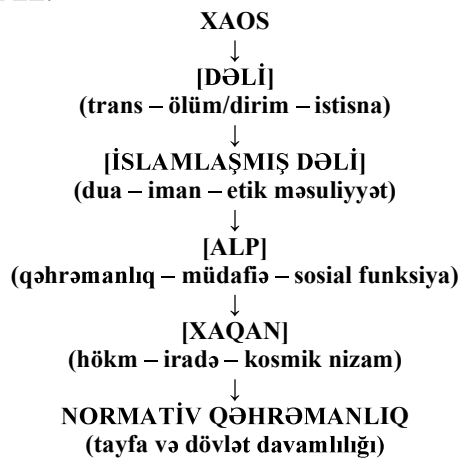
Bu araşdırmanın əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Türk epik düşüncəsində “dəlilik” anlayışı ilk dəfə müstəqil tipoloji və ideoloji kateqoriya kimi sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.
2. “Dəlilik və suverenlik transformasiya modeli” adlı orijinal nəzəri model işlənmişdir.
3. Dəli Domrul obrazı şamanik təşəbbüs və islamaşmış etik transformasiya kontekstində keçid fiquru kimi yenidən interpretasiya olunmuşdur.
4. Salur Qazan obrazı “suveren dəlilik” anlayışı çərçivəsində siyasi-teoloji baxımdan təhlil edilmişdir.
5. “Dəli–Alp–Xaqan” xətti türk epik və tarixi dövlətçilik düşüncəsinin arxetipik modeli kimi əsaslandırılmışdır.
6. Epik legitimlik anlayışı terminoloji olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş və siyasi mif kontekstində izah edilmişdir.
7. Dədə Qorqud boyları ilk dəfə siyasi mif korpusu kimi şərh edilmişdir.
8. Günbəd əlyazmasının epik sistemdəki rolu ideoloji transformasiya baxımından qiymətləndirilmişdir.
9. Epik düşmən obrazları (kafir, əjdaha, yağlı) kosmik xaosun semiotik forması kimi izah edilmişdir.
10. Türk epik sisteminə sinergetik (xaos–nizam) yanaşma tətbiq edilmişdir.

MODELİN QRAFİK CƏDVƏLİ VƏ SXEMLƏŞDİRİLMƏSİ
CƏDVƏL 1. “Dəlilik və suverenlik transformasiya modeli”

Mərhələ	Əsas fiqur	Dominant funksiya	Semantik mənə	Legitimlik tipi
I	Dəli (Dəli Domrul)	Trans, liminallıq	Xaos, sərhəd pozulması	Xarizmatik
II	İslamlaşmış Dəli	Dua, etik məsuliyyət	Mənəvi dönüş	Sakral
III	Alp	Döyüş, müdafiə	Sosial nizam	Ənənəvi
IV	Xaqan (Salur Qazan)	Hökm, iradə	Kosmik-siyasi nizam	Epik-sakral
V	Normativ Alp	Tayfa liderliyi	Davamlılıq	Kollektiv

SXEMATİK MODEL:

Bu sxem məqalənin konseptual onurğasını təşkil edir və qrafik şəkildə göstərilir.

Nəticə. Türk epik düşüncəsində “dəlilik” və “suverenlik” anlayışları bir-birindən asılı olmayan kateqoriyalar kimi deyil, eyni arxetipik strukturun müxtəlif mərhələlərini ifadə edən semantik formalar kimi çıxış edir. Epik mətnlərdə “dəli” fiquru ilk baxışda sosial normanı pozan, ölçüsüz və təhlükəli davranış nümayiş etdirən obraz kimi görünür. Lakin arxetipik təhlil göstərir ki, bu normapozma destruktiv xarakter daşımır; əksinə, dəlilik türk epik sistemində hakimiyyətin və

nizamın yaranması üçün zəruri ilkin enerji rolunu oynayır. Bu baxımdan dəlilik epik düşüncədə psixoloji anomaliya deyil, mədəniyyətin özünü yeniləmə mexanizmidir.

Arxaik dünyagörüşündə dəlilik çox vaxt trans, ekstaz və metafizik sərhədlərin aşılması ilə bağlıdır. Şamanik modeldə bu vəziyyət ritual ölüm və yenidən doğuluş təcrübəsi ilə müşayiət olunur və seçilmişlik statusu yaradır. Türk epik ənənəsində bu arxaik semantika “dəli” obrazı vasitəsilə qorunur. Dəli Domrul, Dəli Dönməz kimi fiqurlar ölüm, tale və ilahi iradə ilə birbaşa təmas quran, sosial rasionalizmədən kənara çıxan qəhrəmanlardır. Onların dəliliyi epik sistemdə liminal vəziyyəti – köhnə nizamın dağıldığı, yenisinin isə hələ formalaşmadığı sərhəd mərhələsini təmsil edir. Bu mərhələdə qəhrəman həm cəmiyyət üçün təhlükədir, həm də potensial xilaskardır.

Dəlilik arxetipinin əsas xüsusiyyəti onun transformativ xarakteridir. İslamlaşma prosesi ilə birlikdə arxaik dəlilik etik və ideoloji çərçivəyə daxil edilir. Dəli Domrulun Əzrail ilə qarşılaşması və sonradan dua edərək iman etməsi bu transformasiyanın epik ifadəsidir. Burada dəlilik nə aradan qalxır, nə də sadəcə “tərbiyə olunur”; o, etik məsuliyyət və şüurlu seçim formasında yenidən kodlaşdırılır. Beləliklə, dəlilik arxetipi islamlaşmış epik sistemdə mənəvi dönüşün başlanğıc nöqtəsinə çevrilir.

Bu arxetipin sonrakı mərhələsi suverenliklə əlaqəlidir. Türk epik düşüncəsində suveren fiqur – Salur Qazan kimi obrazlar – artıq trans halında olan “dəli” deyil, lakin onun daşdığı ilkin enerjini özündə saxlayan liderdir. Suverenlik burada təkcə siyasi hakimiyyət deyil, istisna anında qərar vermək, qanunu dayandıрмаq və nizamı bərpa etmək səlahiyyəti kimi çıxış edir. Qazanın düşmən hücumu zamanı verdiyi qərarlar, kosmik düşmənlə mübarizəsi və Oğuz nizamını yenidən qurması dəlilik arxetipinin suveren iradəyə çevrilmiş formasıdır. Bu mərhələdə dəlilik artıq görünən davranış deyil, hökm və iradə formasında sublimasiya olunmuş enerjidir.

Beləliklə, türk epik düşüncəsində dəlilik və suverenlik arxetipi bir-birini inkar edən deyil, biri digərini tamamlayan mərhələlərdir. Dəlilik xaosla təmas və sərhəd pozuntusu vasitəsilə yeni imkanlar açır, suverenlik isə həmin enerjini normativ və legitim nizam şəklində sabitləşdirir. Bu arxetipik əlaqə göstərir ki, türk epik sistemində hakimiyyət rəsonal müqavilədən deyil, mifoloji-sakral transformasiyadan doğur. Dəlilikdən suverenliyə gedən yol epik mədəniyyətin özünü yeniləmə və legitimləşdirmə mexanizminin əsas struktur oxunu təşkil edir.

“Türk epik düşüncəsində dəlilik və suverenlik: arxetipik transformasiya modeli” mövzusu türk epik düşüncəsində “dəlilik” anlayışını psixoloji və ya sosial sapma kimi deyil, arxetipik və struktur funksiyaya malik transformasiya mexanizmi kimi izah etməyi hədəfləyir. Epik mətnlərdə “dəli” obrazı çox vaxt normativ davranış çərçivəsindən kənara çıxan, cəmiyyətin qəbul etdiyi qaydaları pozan və bu səbəbdən təhlükəli görünən fiqur kimi təqdim olunur. Lakin arxetipik oxunuş göstərir ki, bu pozuntu destruktiv deyil; əksinə, yenilənmə və legitimləşmə

prosesinin ilkin mərhələsidir. Dəlilik burada mədəniyyətin öz sərhədlərini yoxladığı və yenidən qurduğu “sınaq zonası” funksiyasını daşıyır.

Arxaik dünyagörüşündə dəlilik çox vaxt trans, ekstaz və metafizik təmasla bağlıdır. Şamanik modeldə bu vəziyyət ritual ölüm və yenidən doğuluş təcrübəsi ilə müşayiət olunur. Türk epik ənənəsində bu arxaik qat tam şəkildə itmir; o, epik qəhrəman obrazlarında transformasiya olunaraq yaşamağa davam edir. “Dədə Qorqud” boylarında Dəli Domrul kimi fiqurlar dəliliyin məhz bu arxaik arxetipini təmsil edir: qəhrəman ölüm, tale və ilahi iradə ilə birbaşa dialoqa girir, sosial rasionalizmi aşan davranış nümayiş etdirir və nəticədə yeni semantik status qazanır. Bu mərhələdə dəlilik liminal vəziyyət kimi çıxış edir – qəhrəman köhnə nizamdan çıxmış, lakin yenisinə hələ tam daxil olmamışdır.

Arxetipik transformasiya modelinin əsas yeniliyi ondadır ki, dəlilik yalnız keçid mərhələsi kimi qalmır. İslamlaşma prosesi ilə birlikdə bu arxaik enerji etik və ideoloji çərçivəyə salınır. Dəli Domrulun dua etməsi, imanla məsuliyyət götürməsi dəliliyin “təربiyələnməsi” deyil, yenidən kodlaşdırılmasıdır. Bu nöqtədə dəlilik artıq yalnız metafizik təmas deyil, etik seçim və şüurlu risk forması alır. Beləliklə, arxaik dəlilik islamlaşmış semantikada mənəvi dönüşə çevrilir.

Modelin son mərhələsində isə dəlilik suverenlik anlayışı ilə birləşir. Burada “dəli” artıq trans halında olan fiqur deyil; o, istisna anında qərar verən, hökm edən və nizamı bərpa edən liderə çevrilir. Salur Qazan kimi obrazlar bu mərhələni təmsil edir: onların “dəliliyi” ölçüsüz ehtiras yox, qaydanı dayandırmaq və yeni qayda yaratmaq iradəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, arxetipik transformasiya modeli göstərir ki, türk epik düşüncəsində dəlilikdən suverenliyə gedən yol təsadüfi deyil; bu, mədəniyyətin özünü yeniləmə və hakimiyyəti legitimləşdirmə mexanizmidir.

“Dəli-Alp-Xaqan” xətti türk epik sistemində qəhrəmanlıq və hakimiyyət modellərinin dinamik və mərhələli inkişafını izah edən tipoloji ardıcılıqdır. Bu xətt qəhrəmanlığın statik olmadığını, əksinə, xaosdan nizama doğru irəliləyən transformativ proses kimi qurulduğunu göstərir. Epik mətnlərdə bu ardıcılıq təkcə fərdi taleyi deyil, kollektiv nizamın necə formalaşdığını da izah edən əsas struktur oxunu təşkil edir.

Xəttin birinci mərhələsində “Dəli” fiquru dayanır. Dəli epik sistemdə xaosla təmasda olan, normanı pozan və sosial tarazlığı sarsıdan obrazdır. Onun davranışı təhlükəli və qeyri-proqnozlaşdırılandır, lakin bu təhlükə təsadüfi deyil. Dəli fiquru mədəniyyətin sərhədlərində yerləşir və məhz bu sərhəd mövqeyi sayəsində sistemdə gizli qalmış problemləri üzə çıxarır. Bu mərhələdə dəlilik xaosun özü deyil, xaosu görünən edən mexanizmdir. Buna görə də dəlisiz epik sistem özünü yeniləyə bilməz.

İkinci mərhələdə dəlilik enerjisi alp qəhrəmanlığına çevrilir. Alp artıq xaosla dialoq quran deyil, xaosu qarşı mübarizə aparan fiqurdur. O, dəlidən fərqli olaraq sosial nizamın içindədir və həmin nizamı qorumaq funksiyasını daşıyır. Lakin alpin cəsarəti, ölçüsüz döyüş ruhu və ölümə meydan oxuması dəlilik mərhələsindən qalan arxetipik enerjinin davamıdır. Bu baxımdan alp dəliliyin tam inkarı de-

yil, onun sosiallaşdırılmış formasıdır. Alp mərhələsində qəhrəmanlıq fərdi gücdən kollektiv məsuliyyətə keçir.

Xəttin üçüncü və kulminativ mərhələsi “Xaqan” modelidir. Xaqan alpdan fərqli olaraq, yalnız döyüşçü deyil; o, hökm verən, qərar qəbul edən və kosmik-siyasi nizamı təmsil edən fiqurdur. Bu mərhələdə dəlilik və alp qəhrəmanlığı tamamilə yox olmur, lakin sublimasiya olunur. Xaqanın iradəsi, amansız hökmü və istisna anında qanunu dayandırmaq səlahiyyəti dəlilik enerjisinin ən yüksək formasıdır. Beləliklə, dəlilik → alp → xaqan ardıcılığı xaosun tədricən nizamə çevrilməsi prosesini əks etdirir.

Bu tipoloji xətt türk epik sistemində hakimiyyətin təsadüfi və ya sırf zor üzərində qurulmadığını göstərir. Hakimiyyət əvvəlcə xaosla təmasdan doğur, sonra sosial qəhrəmanlıqla möhkəmlənir və nəhayət, suveren hökm formasında legitimləşir. “Dəli-Alp-Xaqan” modeli bu baxımdan türk dövlətçilik düşüncəsinin epik arxetipini təşkil edir və xaos–nizam transformasiyasının mədəni yaddaşdakı ən parlaq ifadələrindən biri kimi çıxış edir.

YEKUN TEZİSLƏR:

1. Türk epik düşüncəsində dəlilik patalogiya deyil, keçid mexanizmidir.
2. Dəlilik arxaik şamanik təşəbbüsün epik formasıdır.
3. Dəli Domrul obrazı metafizik keçidin simvoludur.
4. Ölüm–dirim motivi epik transformasiyanın əsas mərhələsidir.
5. İslamlaşma dəliliyi etik məsuliyyətə çevirir.
6. Alp tipi dəlilik enerjisinin sosial formasıdır.
7. Alp qəhrəmanlıq kollektiv nizamı qoruyur.
8. Xaqan modeli suveren iradənin epik təzahürüdür.
9. Salur Qazan türk epik suverenliyinin ideal tipidir.
10. Epik düşmən kosmik xaosun personifikasiyasıdır.
11. Qələbə epik legitimliyin əsas sübutudur.
12. Dədə Qorqud fiquru metahakimiyyət funksiyası daşıyır.
13. Epik legitimlik siyasi mif üzərində qurulur.
14. Mif hakimiyyəti təbii və qaçılmaz kimi təqdim edir.
15. “Dəli–Alp–Xaqan” xətti türk dövlətçilik şüurunun arxetipidir.
16. Günbəd əlyazması ideoloji transformasiyanı əks etdirir.
17. Türk epik sistemi sinergetik inkişaf modelinə uyğundur.
18. Xaos olmadan yeni nizam yarana bilməz.
19. Epik düşüncə tarixi ideologiyanın əsas mənbəyidir.
20. Türk epik mədəniyyəti siyasi təfəkkürün mifoloji əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

Dumézil, G. (1970). *Archaic Roman Religion*. University of Chicago Press.

Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton University Press.

Van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage*. Translated by Monika B. Vizedom & Gabrielle L. Caffee. Chicago: University of Chicago Press, 1960 — 1960

Turner, Victor W. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Routledge, 1969/1995).

Douglas, Mary. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Routledge, 1966).

Lotman, Y. (1990). *Universe of the Mind*. London: I.B. Tauris.

Otto, R. (1917). *The Idea of the Holy*. Oxford University Press.

Jung, C. G. (1954). *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press.

Propp, V. (1928). *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press.

Girard, R. (1965). *Deceit, Desire, and the Novel*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 2–3.

Girard, R. (1977). *Violence and the Sacred*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, p. 146.

Girard, R. (1987). *Things Hidden Since the Foundation of the World*. Stanford: Stanford University Press, p. 141.

Schmitt, C. (1922). *Political Theology*. Munich: Duncker & Humblot, p. 5.

Agamben, G. (1998). *Homo Sacer*. Stanford University Press.

Prigogine, I., & Stengers, I. (1984). *Order Out of Chaos*. New York: Bantam.

Shahgoli, N. et al. (2019). "The Gonbad Manuscript of Dede Korkut." *Journal of Turkish Studies*.

Ergin, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul.

Shahgoli, N. et al. (2019). "The Gonbad Manuscript of Dede Korkut." *Journal of Turkish Studies*.

Assmann, J. (1992). *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge University Press.

Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Paris: Seuil.

Cassirer, E. (1946). *The Myth of the State*. Yale University Press.

Weber, M. (1922). *Economy and Society*. University of California Press.

Ergin, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı: Giriş–Metin–Sözlük–Tıpkıbasım*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkutun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Özçelik, S. (2005). *Dede Korkut – Dresden Nüshası: Metin, Sözlük, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

